

OSMANLI ORDUSUNUN KAFKASYA'DAN TAHLİYESİ SÜRECİNDE YAŞANAN SORUNLAR

OSMANLI ORDUSUNUN QAFQAZDAN TƏXLIYƏ EDİLMƏSİ PROSESİNDƏ YAŞANAN PROBLEMLƏR

Vasif QAFAROV*

ÖZET

Araştırmanın konusunu Mondros Mütarekesi'nden sonraki devirde Osmanlı Ordusunun Kafkasya'dan tahliyesi sürecinde yaşanan sorunlar teşkil edir. Osmanlı Hükümeti Türk quvvetlerinin Kafkasya'dan tahliyesine Mondros Mütarekesi'nden evvel – 21 Ekim 1918'de karar verdi və tahliye prosesini iki ay sürecinde bitirmeyi planlamışdı. Gürcistan arazisinde Gürcülerin (ilk evvel aynı zamanda Almanların), Ermenistan arazisinde ise Ermenilerin yarattıkları süni engeller və Türkiye'ye karşı apardıkları düşmançılık faaliyetleri tahliye sürecini çok geciktirdi.

Bakü'den gelen Osmanlı trenleri (200'den fazla vagon) Gürcistan arazisinde durdurularak yağmalandı. Mezkûr vagonların teşkil edildiği trenlerin mürettebâtları dahi serbest bırakılmadığından sefâlet, açlıktan pek ziyâde perişân bir hâlde bırakıldı. Mazotun yağmalanmasından dolayı Osmanlı şimendifer hattı ile gerçekleşen nakliye ve tahliye işlerinde gecikmeler yaşandı. Osmanlı Hükümeti'nin gösterdiği birçok diplomatik teşebbüsler neticesiz kaldı. Tahliye sürecinde Gürcü ve Ermeniler Osmanlı Devleti'ne büyük zarar vurdular. Gürcü ve Ermenilerin yarattıkları problemlerden dolayı Azerbaycan'daki Osmanlı kuvvetlerinin son eşalonları 26 Ocak 1919'da Batuma gelib çata bildi. Bununla da Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin son bölmeleri de büyük zorluklarla da olsa, Türkiye'ye tahliye edilmiş oldular.

*Doç. Dr., Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, vasifqafarov@rambler.ru

Anahtar kelimeler: Mondros Mütarekesi, Kafkasya, Azərbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Bakü'nün tahliyesi, Tahliye süreci, Tahliyeye engeller.

PROBLEMS IN THE PROCESS OF EVACUATION OF THE OTTOMAN ARMY FROM THE CAUCASUS

ABSTRACT

The subject of the study is the problems that occurred during the process of evacuation of the Ottoman troops from the Caucasus after the Armistice of Mudros. The Ottoman government decided to evacuate the Turkish army from the Caucasus before the Armistice of Mudros on October 21, 1918 and planned to complete the process within two months. Artificial obstacles created by Georgians in Georgia (first of all Germans as well) and Armenians on the territory of Armenia and the hostility towards Turkey significantly delayed the evacuation process.

Ottoman trains from Baku (over 200 wagons) were robbed in Georgia. The train conductors were also arrested and had become overwhelmingly miserable from poverty and hunger. Diesel fuel deficiency caused by robbery of wagons complicated the movement in the Ottoman railways. Meanwhile, many diplomatic efforts by the Ottoman government failed. Georgians and Armenians had greatly damaged the Ottoman Empire during the process of the evacuation. Because of the problems Georgians and Armenians had created, the last pair of Ottoman armies in Azerbaijan came to Batumi on January 26, 1919. Thus, the last divisions of the Ottoman troops in the Caucasus returned to Turkey with great difficulty.

Keywords: the Armistice of Mudros, Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia, evacuation of Baku, Evacuation Process, Challenges for Evacuation.

GİRİŞ

Birinci dünya müharibəsi Osmanlı imperiyası üçün faciəli sonluqla nəticələndi. Suriya-Fələstin cəbhəsində hücumla keçən ingilis qoşunlarının 1918-ci il sentyabrın axırlarında türk qoşunlarına ağır zərbə endirmələri, həmçinin sentyabrın 29-da Bolqarıstanın təslim aktını imzalaması ilə Türkiyənin Avstriya-Macaristan və Almaniya ilə quru əlaqəsinin kəsilməsi və Antanta qüvvələrinin İstanbula girmə təhlükəsi Osmanlı hökumətini sülh təşəbbüsü ilə çıxış etməyə məcbur etdi. 1918-ci il oktyabrın 5-də Osmanlı hökuməti sülh bağlamaq xahişi ilə ABŞ prezidenti Vudro Vilsona rəsmən müraciət etdi. Sülhün yeni bir kabinə tərəfindən imzalanmalı olduğu zərurətini dərk edən Tələt paşa kabinəsi oktyabrın 8-də istefa verdi. Oktyabrın 14-də Türkiyənin siyasətini Vudro Vilsonun 1918-ci il yanvarın 8-də elan etdiyi “14 maddəsi”nə uyğunlaşdırmağa çalışan Əhməd İzzət paşa kabinəsi yaradıldı.

1918-ci il oktyabrın 30-da Osmanlı hökuməti Egey dənizindəki Lemnos adasının Mudros limanında Antanta dövlətləri ilə barışıq sazişi imzalamağa məcbur oldu. 25 maddədən ibarət olan barışıqın əsas şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası boğazları istehkamları ilə birlikdə Antantaya təslim etməli, sərhədlərin mühafizəsi və daxili asayişin təmin edilməsi üçün zəruri olan qüvvələrdən başqa bütün ordularını buraxmalı, hərbi gəmilərini, tərsanə və limanlarını, dəmir yollarını, poçt-teleqraf vasitələrini Antantanın ixtiyarına verməli, İran və Qafqazda olan türk orduları müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməli, Hicaz, Asir, Yəmən, Suriya, İraq və Afrikada olan Osmanlı orduları ən yaxın müttəfiq komandanlığına təslim edilməli idi və vəziyyət diktə etdiyi təqdirdə, Antanta dövlətləri boğazları və ermənilərin nisbətən kompakt yaşadıqları Anadolunun altı şərq vilayətinin hər hansı bir hissəsini işğal etmək hüququna malik olurdu.¹ Beləliklə, Mudros barışıqı ilə Osmanlı imperiyası Antanta dövlətlərinə təslim oldu.

Osmanlı imperiyasının ardınca 1918-ci il noyabrın 3-də Avstriya-Macaristan imperiyası, noyabrın 11-də isə Almaniya imperiyası təslim aktları imzaladılar və bununla da 1914-cü ildən bəri davam edən Birinci dünya müharibəsi başa çatdı. Birinci dünya müharibəsinin belə bir sonluqla başa çatması Osmanlı imperiyasını fəlakətə sürüklədi. Lakin Osmanlı Ordusunun

¹ Təvfik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962, s. 41-44; Tolga Başak, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüyü (30 Ekim – 30 Kasım 1918)**, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 198-202.

Qafqazdakı əməliyyatlarının ən böyük uğuru olan Bakının azad edilməsi ilə qazanılan qələbənin nəticələrini heç bir qüvvə ləğv edə bilmədi. Bu qələbənin nəticələri bu gün də qüvvədədir – artıq yüz ildir ki, Bakı Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtıdır. Osmanlı dövlətinin bu qələbəsini həzm edə bilməyən qüvvələr türk qoşunlarının Qafqazdan təxliyə edilməsi prosesində fürsətdən istifadə edərək əllərində olan bütün vasitələrlə Türkiyəyə qarşı düşmənçilik fəaliyyətləri göstərdilər. Gürcü, alman və ermənilərin həyata keçirdiyi düşmənçilik fəaliyyətləri Osmanlı imperiyasına böyük zərərlər vurmaqla yanaşı, təxliyə prosesini də xeyli yubandırdı.

TƏXLIYƏ QƏRARI

Əhməd İzzət paşa hökuməti hələ Antanta ilə rəsmi sülh müzakirələrinə başlamadan Qafqazdakı türk qoşunlarının geri çağırılmasına qərar verdi. 1918-ci il oktyabrın 21-də Osmanlı sədrəzəmi Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi hüdudlardan kənarda, həmçinin İranda olan türk qoşunlarının geri çağırılması haqqında əmr verdi.² Bu qərarın nəticəsində həm də Şərqi Orduları Qrupu və Qafqaz İslam Ordusu da ləğv edilir, Qafqazdan təxliyə ediləcək türk qoşunları 9-cu ordunun sərəncamına verilməli idi. Həmçinin, 9-cu ordu komandanı Yaqub Şövqi paşa təxliyə prosesinə rəhbərlik etməli idi.

1918-ci il noyabrın 10-da Osmanlı imperiyasının Xarici İşlər və Hərbi nazirliklərinin yüksək çinli nümayəndələrinin iştirakı ilə yaradılan bir komissiya tərəfindən Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müəyyən edilən sərhədlərin xaricində qalan bölgələrin təxliyə edilməsi prosesində tətbiq edilməsi lazım olan xüsusi və həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlər müzakirə edildi və nəticədə təxliyə prosesində əsas götürüləcək aşağıdakı prinsiplər müəyyən edildi:

1. Təxliyə ediləcək ərazilərdən müsəlman əhali yaşamayan yerlərdən əsgər və ərzaq dərhal geri alınmalı;

2. Müsəlman əhali ilə məskun olan yerlərdə mövcud ərzaqdan onların ehtiyacı üçün münasib olan bir miqdar saxlayaraq, yerdə qalanı vaxt itirilmədən daşınmalı;

² BOA., BEO, no. 4539/340383, v. 1-2.

3. Nəqliyyat məsələsində müşkülət yarandığı təqdirdə lazımı kömək göstərilməsi üçün gürcü və erməni hökumətləri nəzdində münasib surətdə siyasi təşəbbüs göstərilməli;

4. Müsəlmanların məskunlaşdığı yerlərdə təşkili təklif olunan qarışıq jandarma heyətində ingilislərin də iştirak etməsi tələb edilməli;

5. Axalkələk kimi müsəlmanların məskunlaşdığı yerlərə Ermənistan və Gürcüstan daxilində hansı kənd və qəsəbələrdən nə qədər müsəlman əhali gəldiyi və bunların harada və nə qədər ev tərک etmiş olduqları təhqiq edilməli;

6. Nəql olunacaq mühacirlər mütləq və ərzaq mümkün olduğu qədər Elviye-i Səlasə xaricindəki Osmanlı vilayətlərinə daşınmalı;

7. Tərک edilən yerlərdə olan müsəlman əhalinin can və malının qorunacağına çox diqqət ediləcəyi ordu komandanları tərəfindən adı çəkilən əhaliyə münasib surətdə bəyan edilməlidir.³

Osmanlı hökumətinin Qafqazdakı türk qoşunlarının təxliyə edilməsi prosesində əsas götürülməli olan bu prinsiplər paket şəklində noyabrın 10-da müəyyən edilsə də, bu zaman artıq 20 gün idi ki, bölgədəki ordu komandanlıqlarına təxliyə əmrləri göndərilmişdi və həmin əmrlərdə də bu prinsiplər tam paket şəklində olmasa da, bu və ya digər şəkildə əks olunmuşdu. Bölgədəki Osmanlı ordu komandanlıqlarının göstərdikləri ciddi-cəhdlərə baxmayaraq, bu prinsipləri tam şəkildə həyata keçirmək mümkün olmadı. Çünki hələ Mudros barışığının imzalanmasına qədər təxliyə prosesinə Gürcüstanda bir çox ciddi maneələr yaranmışdı və bu maneələr təxliyənin bitməsinə qədər bu prosesi müşayiət etdi.

TƏXLIYƏ ÖNCƏSİ OSMANLI-ERMƏNİ MÜZAKİRƏLƏRİ

Ermənistan hökuməti artıq müharibənin başa çatmaq üzrə olduğunu görüb, bir tərəfdən müsəlman əhalisinə qarşı terror və soyqırım siyasətini, digər tərəfdən də Osmanlı imperiyasına qarşı diplomatik təzyiqlərini gücləndirdi. 1918-ci il oktyabrın 15-də İstanbuldakı erməni nümayəndə heyəti yeni Osmanlı sədrəzəmi Əhməd İzzət paşa ilə görüşdü.⁴ Heyət, işə başlaması

³ BOA., HR.SYS, no. 2303/12, v. 4, s. 1-2.

⁴ “Ermeni Murahhaslarının Ziyareti”, **Yeni Gün**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 44, s. 2; “Ermeni Heyet-i Murahhasası’nın Ziyaret ve Tebrikati”, **Zaman**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 192, s. 2; “Ermeni Heyet-i Murahhasası’nın Ziyaret ve Tebrikati”, **Atı**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 281, s. 3; “Ermeni Heyet-i Murahhasası’nın Ziyaret ve Tebrikati”, **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 354, s. 2.

münasibətilə Əhməd İzzət paşanı təbrik etməklə yanaşı, sədrəzəmə yazılı bir müraciət də təqdim etdi. Müraciətdə, “nəticəsi təəssüf doğuracaq hər hansı bir qarşıdurmadan qaçmaq üçün” Qarabağda heç bir hərbi əməliyyatın həyata keçirilməməsi haqqında Qafqazdakı Osmanlı ordularına təlimat verilməsi və bu təlimatın teleqramla Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə də bildirilməsi xahiş edilirdi.⁵ Bu müraciətə cavab olaraq erməni heyətinə təqdim edilməsi üçün sədrəzəm tərəfindən 1918-ci il oktyabrın 19-da Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən sənəddə Qarabağ ərazisinin əsrlərdən bəri Azərbaycanın ərazisi daxilində və hər cəhətdən ona aid olduğunun Azərbaycan hökuməti və nümayəndələri tərəfindən bəyan edildiyi vurğulanır və bu məsələnin birşəba Azərbaycan və erməni hökumətləri arasında həll edilməli olduğu, Türkiyənin isə bu məsələyə qarışmaq istəmədiyini erməni heyətinin diqqətinə çatdırılırdı. Daha sonra Qarabağa qarşı Osmanlı hərbi hissələri tərəfindən hər hansı bir hərbi əməliyyatın həyata keçirilməməsi haqqında Qafqazdakı Osmanlı ordularına da təlimat verildiyi bildirilirdi.⁶

Oktyabrın 19-da erməni nümayəndə heyəti yenidən Osmanlı sədrəzəmi Əhməd İzzət paşa, eyni zamanda maliyyə naziri Cavid bəy və yeni xarici işlər naziri Nəbi bəy tərəfindən qəbul edildi.⁷ Erməni nümayəndələri Qarabağa qarşı heç bir hərbi əməliyyatın həyata keçirilməməsi və o bölgədə olan türk əsgərlərinin də geri çağırılmasını Osmanlı sədrəzəmindən təkidlə xahiş etməklə yanaşı, onu da bildirdilər ki, Bakı ələ keçirilən zaman 30 min erməni qətl edilmiş və malları əllərindən alınmış, Azərbaycan əsgərləri ilə yanaşı, Osmanlı əsgərləri də bu hadisədə iştirak etmiş və indinin özündə də Bakıda bir çox erməni həbsdə qalmaqdadır.⁸ Sədrəzəm bu məsələnin təhqiq ediləcəyini və günahkarların cəzalandırılacağını söz verdi. Bu görüşdə həmçinin Ermənistanın sərhədləri, aclıq çəkən erməni əhalisi və qaçqınlar məsələləri də müzakirə mövzusu oldu. Sədrəzəm ərazi-sərhəd problemlərinin ancaq siyasi yolla danışıqlar masası ətrafında həll edilməli olduğunu və silahlı qüvvələrin bu məsələyə müdaxiləsinin yolverilməz olduğunu erməni heyətinin diqqətinə çatdırdı. Erməni heyəti sədrəzəm qarşısında həmçinin Osmanlı hərbi qüvvələrinin nəzarətində olan Lori və Pəmbək bölgələrinin

⁵ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 133.

⁶ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 132.

⁷ “Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaretleri”, **Atı**, 20 Teşrinievvel 1334, no. 283, s. 3;

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaretleri”, **Sabah**, 20 Teşrinievvel 1334, no. 10388, s. 2;

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaretleri”, **Tanin**, 20 Teşrinievvel 1334, no. 3539, s. 4.

⁸ ATASE, BDH, K. 3823, D. 22, F. 3.

Ermənistanın nəzarətinə verilməsi məsələsini də qaldırdı. Erməni heyətinin nəzərinə çatdırıldı ki, Lori və Pəmbək bölgələrində erməni hökumətinin mülki və idarəçilik təşkilatı yaratmasına icazə verilməsi, bununla belə, İstanbul konfransının nəticəsinə qədər türk hərbi qüvvələrinin o ərazidə qalması xüsusi hələ 23 avqust 1918-ci il tarixində 3-cü ordu komandanlığına əmr edilmiş və 30 sentyabr 1918-ci il tarixli teleqramla da Alagöz dağı ilə Dispiçin şimalı və Axalkələkin qarşısına qədər olan ərazinin türk qüvvələrindən təxliyə edilməsi əmr edilmişdir.⁹ Maraqlıdır ki, bu görüşdə erməni heyəti bir tərəfdən Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarını əsaslandırmağa çalışır, digər tərəfdən Osmanlı sədrəzəmindən xahiş edirdi ki, o, aclıq çəkən Ermənistan əhalisinə yardım məqsədi ilə Azərbaycandan 1,5 milyon pud un göndərilməsi üçün Şərq Orduları Qrupunun komandanı Xəlil paşa və Azərbaycan hökuməti nəzdində təşəbbüs göstərsin. Ermənilərin bu xahişi də Əhməd İzzət paşa tərəfindən qəbul edildi və lazımi göstərişlər verildi.¹⁰

Erməni heyətinin qaldırdığı məsələlərlə bağlı Əhməd İzzət paşa oktyabrın 23-də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına və məlumat üçün 9-cu ordu komandanlığına “tam məxfi və təcildir, vaxtında icra edilməlidir” qeydi ilə xüsusi əmr göndərdi. Əmrdə deyilirdi: “1) Ermənilərin İstanbuldakı nümayəndələrinin verdiyi məlumata görə, Qarabağda olan Osmanlı silahlı qüvvələri Şuşaya daxil olmuşdur. Bu hərəkət ümumi bir müharibəyə səbəb olacağından Qarabağda olan birləşmələrimiz dərhal geri çağırılacaq və geri çağırılma xəbəri təcili Baş Qərargaha bildiriləcək. Qarabağa heç bir əsgərimiz girməyəcək; 2) Bakı ələ keçirilən zaman 30 min erməninin qətl edilməsi və mallarının əllərindən alındığı, əsgərlərimizin də bu hadisədə iştirak etdiyi, indinin özündə də Bakıda bir çox erməninin həbsdə olması xəbəri erməni nümayəndə heyəti tərəfindən bildirilmişdir. Bakı hadisələri doğru isə, günahkar və bu işlə əlaqədar olanların dərhal üzə çıxarılması, vəzifələrindən azad edilməsi, günahlarının dərəcəsinə görə cəzalandırılması və ya cəzalarını çəkdikləri barədə məlumat verilməsi lazımdır; 3) Bakıda həbs olunanlar tezliklə azad ediləcək və həbs olunmaları qadağan ediləcək. Bakı daxilindəki erməni əhaliyə başqa yerə getmək, Ermənistana və ya Gürcüstana səyahət etmək imkanı yaradılacaq, köçmək istəyənlərə qətiyyənlə mane olunmayacaq, əksinə lazım olan yardım göstəriləcək. Azərbaycan və Ermənistan arasında meydana çıxacaq sərhəd məsələləri xüsusi konfranslarla və sadəcə siyasi

⁹ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 134.

¹⁰ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 134-135.

yollarla həll ediləcək. Silahlı qüvvələrin bu kimi məsələlərə müdaxiləsini tam qadağan edirəm. Əksinə, silahlı qüvvələrimiz olduqları yerlərdə asayışı bərpa və qorumaq vəzifəsinə məsuldurlar; 4) Bu əmr bildirilmək üçün İslam Ordusu komandanlığına və məlumat üçün 9-cu orduya yazılmışdır”.¹¹

Əhməd İzzət paşa Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1918-ci il 24 oktyabr tarixli müraciətində artıq dünya müharibəsində məğlub olan Türkiyə üçün yeni problemlərin yaranmasına imkan verməmək məqsədi ilə ermənilərə qarşı hansısa hərbi əməliyyatların, həmçinin Qarabağa doğru hərbi əməliyyatın keçirilməməsi haqqında bir gün əvvəl 9-cu ordu və İslam Ordusu komandanlıqlarına əmr verdiyini diqqətə çatdırır, Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi-sərhəd məsələlərinin xüsusi konfranslar vasitəsilə siyasi yolla həll edilməli olduğunu bildirirdi.¹² Sədrəzəmin müraciətinə uyğun olaraq Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi İstanbuldakı erməni heyətinə rəsmi məktub göndərrib bütün bunlar haqqında məlumat verdi.¹³

Qarabağa qarşı Osmanlı hərbi qüvvələri tərəfindən əməliyyatın həyata keçirilməməsi haqqında verilən əmrlə bağlı 9-cu ordu komandanlığından Hərbi Nazirliyə göndərilən cavab teleqramında Qarabağda 9-cu ordunun əsgərinin olmadığı bildirilir və bunun ardınca qeyd edilirdi: “Batum müqaviləsindən bu günə qədər ermənilər İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan bölgələrində, gürcülər də almanlarla birgə Borçalı və Qazax bölgələrində müsəlman əhalisinə qarşı hər cür zülm və cəfalar həyata keçirdilər. Xüsusilə də ermənilər İrəvan və Qarabağ bölgələrindəki bütün müsəlmanları qətl, qarət və yanğına məruz qoyub hicrətə məcbur edərək tamamilə məhv etdilər. Bu günə qədər minlərlə müsəlman ailəsi ehtiyac içində, səfil bir halda hicrət edərək və ya qaçıb gələrək Qars bölgəsinə sığınmağa məcbur oldu. Hicrət edə və ya qaçıb gələ bilməyənlər isə oralarda məhv oldu... Təkcə erməni cani Andranik indiyə qədər yüz minlərlə qan axıtdı, evləri məhv etdi. O, hələ də Qarabağ bölgəsində bu siyasəti davam etdirir. Qarabağa göndərilən Azərbaycan İslam Ordusunun qüvvələri müsəlman əhalisini Andranikdən qoruyur. Bu qüvvənin qarşısında ermənilər və Andranik qaçmağa məcbur olduğundan o bölgədə nisbi sakitlik yaranmışdır”.¹⁴ O da qeyd olunurdu ki, Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı əsl həqiqət bundan ibarətdir, əgər ermənilər

¹¹ ATASE, BDH, K. 3823, D. 22, F. 3.

¹² BOA., HR.SYS, no. 2460/28, v. 1.

¹³ BOA., HR.SYS, no. 2460/28, v. 2.

¹⁴ BOA., HR.SYS, no. 2460/57.

bunun əksini iddia edirlərsə, o zaman onlar öz siyasi məqsədləri üçün həqiqətləri təhrif edirlər. Sədrəzəm 9-cu ordu komandanlığından aldığı bu teleqramın bir nüsxəsini ermənilərin qaldırdığı iddialara cavab vermək üçün oktyabrın 28-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdi.¹⁵

Nuru paşa da erməni nümayəndə heyətinin sədrəzəm qarşısında qaldırdığı məsələlərin həqiqətə uyğun olmayıb, tamamilə cəfəngiyyat olduğunu bildirdi. O, “Qafqaz İslam Ordusu haqqında raport”unda yazırdı: “Əhməd İzzət paşa baş nazir və Baş Komandanlıq Hərbi Qərargah rəisi olduqdan sonra Azərbaycan və Qafqazdakı vəziyyətdən xəbərdar olmadığı üçün erməni və gürcü nümayəndələrinin haqsız şikayətlərinə ciddi yanaşaraq, bəzi əmrlər vermişdi. Qısaca, bu əmrlərdən biri... münafiqşəyə səbəb olacağı üçün Qarabağdakı birləşmələrimizin geri çağırılması, Bakıda yaşayan 30 min erməninin qətliama məruz qaldığı və mallarının əllərindən alındığı erməni nümayəndə heyəti tərəfindən bildirildiyi üçün təhqiqat aparılması və günahkarların üzə çıxarılması və həbsi idi”.¹⁶

Bakı azad edilən zaman şəhərdə “30 min erməninin qətlə yetirilməsi” məsələsi əslində 1918-ci ilin martından başlayaraq Bakıda və Azərbaycanın digər qəzalarında həyata keçirilən türk-müsəlman soyqırımlarına ermənilərin cavabdehlik məsuliyyətini azaltmaq üçün Erməni Millî Şurası tərəfindən uydurulan təbliğat kampaniyasından başqa bir şey deyildi. Doğrudur, Bakını azad etmək üçün üç aydan artıq müddətdə müharibə aparan Qafqaz İslam Ordusunun əsgərləri son olaraq da 30 saatlıq şiddətli döyüşdən sonra şəhərə daxil olmuşdular. Eyni zamanda, 1918-ci ilin mart ayından bəri soyqırıma, təcavüzə və talana məruz qalan və ermənilərin faktiki əsirliyində olan Bakının türk-müsəlman əhalisi də, təbii olaraq ermənilərə qarşı acıqlı idi. Bu mənada mart hadisələrini törədənlərə qarşı bəzi cəza tədbirləri həyata keçirildi. Lakin sentyabrın 17-də Bakıya daxil olan Azərbaycan hökuməti millî qırğın törədilməsinin qarşısını aldı. 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin açılış iclasında hökumətin hesabatı ilə çıxış edən F.X.Xoyski bu məsələyə toxunaraq deyirdi: “Doğrudur, möhtərəm əzalar! Şəhər alınarkən bəzi nalayiq hərəkətlər olmuşdur. Hökumət bunu gizlətmir. Layiq də bilmir ki, gizlətsin. Bəlkə bir çoxlarına əziyyət, bəlkə də cəfa olmuşdur. Lakin mümkün idimi, hökumət bunun qarşısını saxlasın? Zənnimcə, insaf ilə

¹⁵ BOA., HR.SYS, no. 2460/57.

¹⁶ ATASE, BDH, K. 3823, D. 22, F. 6-26.

baxılsa, Azərbaycan deyil, heç bir hökumət bunun qabağını almağı bacarmazdı. Burada müsəlmanlar qırılmış, namusuna, canına təcavüz edilmiş, əlindən ixtiyarı qoparılmış, bunu da nəzərə almalı ki, üç gün davadan sonra şəhər alınmış, əhali və qoşun şəhərə acıqlı girmiş idi. Hökumət acıqlı deyil idi, acıqlanmazdı, hökumət bu acığı saxlaya bilmirdi. Hökumət bacardığını etdi. Yüzədək müsəlman asdırdı, güllələdi və asayışı təmin etdi. Özünü məlumdur ki, hökumət üç gündən sonra Bakıya girdi. O vaxtdək nə olmuşdusa da, hökumət gəldikdən sonra bu işləri dayandırdı və bundan artıq bacarmazdı”.¹⁷ Həqiqətən də, Azərbaycan hökuməti Bakıya daxil olduqdan dərhal sonra şəhərdə millî zəmində toqquşmaları dayandırmaq və bu kimi hadisələrin baş verməməsi üçün ciddi tədbirlər gördü. Bununla yanaşı, baş nazir F.X. Xoyskinin imzaladığı müraciət şəhər əhalisinə elan edildi. Bu müraciətdə qeyd edilirdi ki, Azərbaycan hökuməti Bakı şəhərinin və ətrafının əhalisinə bildirir ki, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlar milliyyətindən və etiqadından asılı olmayaraq eyni hüquqa malikdirlər. Hökumət bərabər qaydada bütün vətəndaşların həyatını, əmlakını və hüququnu qoruyacaqdır. Soyğunçular, qatillər və ümumiyyətlə, sakitliyi, ictimai qaydaları pozan şəxslər müharibə dövrü qanunlarının, ölüm hökmü də daxil olmaqla bütün ağırlığı ilə cəzalandırılacaqlar. Bütün bu tədbirlər nəticəsində qısa müddət ərzində şəhərdə qayda-qanun bərpa edildi və ictimai asayiş təmin olundu.

Ermənilər Türkiyənin artıq dünya müharibəsində məğlub olmasını görüb, digər məsələlərlə yanaşı, Qarabağa olan ərazi iddiaları ilə bağlı da İstanbul və Azərbaycan hökumətlərinə diplomatik təzyiqlərini gücləndirdilər. Eyni zamanda, Qarabağa silah gücünə sahib olmaq istiqamətində söylərini artırdılar. Ermənistanın Osmanlı nümayəndəsi Məmmədli paşa İstanbul hökumətinə göndərdiyi 23-24 oktyabr 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında qeyd edirdi ki, Ermənistan Millî Məclisindəki fraksiyalardan sosialistlər və kadetlər Qarabağla bağlı məsələnin üçüncü bir dövlətin vasitəsilə sülh yolu ilə həll edilməsini tələb etdiyi halda, hakim Daşnaksütyun fraksiyası müharibə tərəfdarı kimi çıxış edir.¹⁸ Ermənistan Millî Məclisi Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Şuşanı öz nəzarətinə alması ilə əlaqədar olaraq oktyabrın 23-də Gəncəyə bir heyət göndərərək ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı Azərbaycan

¹⁷ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, 2 cildə, C I. Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı, 1998, s. 41; Азербайджанский парламент (7 декабря 1918 года). Речь председателя Совета Министров Ф.Х.Хойского”, Газ. “*Азербайджан*”, 10 декабря 1918, № 56, с. 2.

¹⁸ **BOA.**, HR.SYS, no. 2460/26.

hökuməti ilə müzakirələr aparmaq haqqında qərar qəbul etsə də¹⁹, İrəvan hökuməti bu qərarı həyata keçirmədi. Türk qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərkməsi ilə Ermənistan hökuməti Osmanlı imperiyasının dünya müharibəsində məğlub olmasından maksimum dərəcədə faydalanmaq məqsədi ilə Qarabağla yanaşı, Brest-Litovsk hüdudunun xaricində və həmçinin bu hüdudun daxilində qalan Qars və ətraf əraziləri də ələ keçirmək üçün hərbi və diplomatik səylərini gücləndirdilər.

OSMANLI-AZƏRBAYCAN MÜZAKİRƏLƏRİ: BAKININ TƏXLYƏSİ MƏSƏLƏSİ

İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndəsi Ə.Topçubaşov yeni Osmanlı hökumətinin Azərbaycanla bağlı mövqeyini öyrənmək məqsədi ilə oktyabrın 21-də sədrəzəm Əhməd İzzət paşa ilə görüşdü. Sədrəzəm vəziyyətin sürətlə dəyişdiyini, hadisələrin hər gün, hər saat ərzində Türkiyənin əleyhinə inkişaf etdiyini Ə.Topçubaşovun diqqətinə çatdırdı və qeyd etdi ki, biz Azərbaycanı sevirik və indiyə kimi Azərbaycan üçün nə mümkündürsə etmişik, məğlub durumda olmağımıza baxmayaraq, yenə də Azərbaycana xüsusi diqqət yetirəcəyik, bununla belə, mənafelemizi qorumaq üçün birlikdə fəaliyyət göstərməliyik.²⁰ Osmanlı imperiyasının yeni xarici işlər naziri Nəbi bəy də oktyabrın 27-də Ə.Topçubaşovu qəbul edərkən Osmanlı hökumətinin Azərbaycana olan münasibətinin dəyişməz qaldığını vurğuladı və indiki şəraitdə Türkiyə və Azərbaycanın öz maraqlarını birgə müdafiə etməsinin vacibliyini qeyd etdi. Ə.Topçubaşov Azərbaycan ordusunun komplektləşdirilməsi üçün zəruri silah-sursatın Türkiyədən alınmasına ümidvar olduğunu bildirdi, həmçinin Azərbaycana Osmanlı siyasi nümayəndəsinin göndərilməsini xahiş etdi. Nəbi bəy müttəfiqlərin təzyiqi ilə Türkiyənin Azərbaycanda olan qoşunlarını çıxarmağa məcbur olacağını ifadə etdi və bu halda türk əsgər və zabitlərinin könüllü olaraq Azərbaycanda qalıb xidmət edə biləcəyinin mümkünlüyünü bildirdi. Bu zaman artıq Lemnos adasında Antanta nümayəndələri ilə Osmanlı hökuməti arasında sülh danışıqları gedirdi. Ə.Topçubaşov Osmanlı xarici işlər nazirinə Vyana və Berlinə planlaşdırdığı səfərini dayandıraraq Lemnos adasına getmək istədiyini bildirdi. Bu zaman keçmiş çar Rusiyasının müttəfiqləri bolşevizmə müvəqqəti

¹⁹ BOA., HR.SYS, no. 2460/26.

²⁰ Алимардан Топчибашев. *Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики)*. 1918-1919 гг. "Эргюн", Баку, 1994, с. 19-21.

hal kimi baxır və “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasından çıxış edirdilər. Dünya müharibəsinin faktiki qalibi olan Antantanın bu mövqeyi Azərbaycanın müstəqilliyi üçün real təhlükə idi. Buna görə də Ə.Topçubaşov Lemnos adasında gedən danışıqlardan xəbərdar olmaq üçün ora getməyə çalışırdı. Lakin Nəbi bəy danışıqların qısa müddətdə başa çatacağını vurğulayıb, buna lüzum görmədiyini və gözləmək lazım olduğunu bildirdi.²¹

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros barışığının 11 və 15-ci maddələri birbaşa Azərbaycanla bağlı idi. On birinci maddəyə görə, Osmanlı ordusu tezliklə Cənubi Azərbaycanı və Qafqazı tərk etməli idi. On beşinci maddəyə görə isə, Cənubi Qafqaz dəmir yolu müttəfiqlərin nəzarətinə verilir, müttəfiqlər Batumu tutmaq hüququ alır və Osmanlı hökuməti müttəfiqlər tərəfindən Bakının işğal edilməsinə heç bir etiraz etməməli idi.²²

1918-ci il noyabrın 3-də Mudros barışığının şərtləri rəsmən elan edilən kimi Ə.Topçubaşov elə həmin gün Türkiyə tərəfdən bu barışığı imzalamış dənizçilik naziri Hüseyn Rauf bəylə görüşüb Azərbaycan nümayəndəsinin iştirakı olmadan Bakı və Azərbaycan dəmir yolu haqqında Mudros barışığına maddələr daxil edilməsinə öz etirazını bildirdi. Rauf bəy qeyd etdi ki, biz Bakı barəsində danışıqlar aparmamağa çalışdıq, lakin orada türk ordusunun olduğunu əsas gətirərək bu maddəni bizə qəbul etdirdilər, “Antantanın tələbləri sərtidir, lakin nə etmək olar, onlar qalibdirlər, biz məğlub”.²³ Noyabrın 4-də Ə.Topçubaşov Mudros barışığının Azərbaycana aid maddələri ilə bağlı Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinin müstəşarı Rəşad Hikmət bəyə etiraz notası təqdim etdi. Notada göstərilirdi ki, Osmanlı hökumətinin Azərbaycanı tanımasına baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı Bakı şəhəri haqqında maddənin Mudros barışığına daxil edilməsi beynəlxalq hüquqa ziddir və mən buna etiraz etmək məcburiyyətindəyəm.²⁴ Ə.Topçubaşov elə həmin gün, həmçinin Azərbaycana Osmanlı siyasi nümayəndəsinin təyin olunması ilə bağlı da Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə rəsmi müraciətnamə təqdim etdi. Azərbaycan nümayəndəsi bu məsələ ilə bağlı oktyabrın 27-də Osmanlı hökumətinə şifahi müraciət etdiyini xatırlamaqla yanaşı, təkrar yazılı müraciət etməsinə də lüzum olduğunu vurğulayır və tezliklə Osmanlı siyasi

²¹ Алимардан Топчибашев. *Дипломатические беседы в Стамбуле*, с. 22-23.

²² **BOA.**, HR.SYS, no. 2397/6, v. 21, s. 2; **ARDA**, f. 970, siy.1, iş 5, v. 15.

²³ Алимардан Топчибашев. *Дипломатические беседы в Стамбуле*, с. 34.

²⁴ **ARDA**, f. 970, siy. 1, iş 68, v. 1, 2-3, 4, 5.

nümayəndəsinin Bakıya göndərilməsini təkidlə xahiş edirdi.²⁵ Əlimərdan bəyin bu müraciətnaməsinə Osmanlı xarici işlər naziri belə bir dərkənar qoymuşdu: “Azərbaycanda hazırda bir əsgəri nümayəndəmiz vardır, lazım olarsa, bir siyasi nümayəndə də təyin ediləcəyini şifahi olaraq təbliğ edin”.²⁶ Ə.Topçubaşov İstanbulda olduğu müddətdə bu məsələni daim diqqətdə saxladı. O, 1919-cu il fevralın 24-də Osmanlı imperiyasının yeni xarici işlər naziri Mustafa Rəşad bəylə apardığı danışıqlarda da bu məsələnin tezliklə həll edilməsini xahiş etdi. Lakin nazir mövcud vəziyyətdə hər şeyin Antanta dövlətlərinin nəzarətində olduğunu əsas gətirərək, onların icazəsi olmadan Azərbaycana siyasi nümayəndə göndərilməsinin mümkün olmayacağını bildirdi.²⁷

1918-ci il noyabrın 5-də Ə.Topçubaşov Osmanlı xarici işlər naziri Nəbi bəylə görüşündə də Mudros barışıqının Azərbaycanla bağlı müddəalarını müzakirə etdi və öz etirazını bildirdi. Lakin Nəbi bəy Mudros barışıqının Türkiyə üçün bir məcburiyyət olduğunu ifadə etdi və müttəfiqlərin təkəbə Bakıya deyil, Batuma və bütün Cənubi Qafqaza daxil olacağını bildirdi.²⁸

Mudros barışıqının imzalanmasından az sonra, 1918-ci il noyabrın 6-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri F.X.Xoyski də Osmanlı sədrəzəmi Əhməd İzzət paşaya müraciət edib, adı çəkilən barışıqda Bakının Antantaya təslim edilməsi barəsində qeyri-rəsmi məlumatların eşidildiyini vurğuladı və Osmanlı hökuməti ilə Antanta arasında gedən danışıqlarda Azərbaycanın istiqlalıyyəti və gələcəyi ilə bağlı aparılan müzakirələrin məzmunu haqqında Azərbaycan tərəfinə geniş məlumat verilməsini xahiş etdi.²⁹ Sədrəzəm noyabrın 11-də F.X.Xoyskiyə göndərdiyi cavabında müqavilə şərtlərinin dikte edildiyini xatırlatdı və bildirdi ki, Mudros müqaviləsinə görə Osmanlı hökuməti öz ordularını Cənubi Qafqazdan geri çəkmək və Bakının müttəfiqlər tərəfindən işğal edilməsinə etiraz etməməklə bağlı üzərinə öhdəlik götürmüşdür. O, həmçinin bu şərtlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı Qafqazdakı Osmanlı ordu komandanlıqlarına da əmr verildiyini vurğuladı və Azərbaycan hökumətinə də qonşuları ilə münasibətlərini normallaşdırmağı və İngiltərə ilə yaxşı münasibət qurmağı tövsiyə etdi. Sədrəzəmin F.X.Xoyskiyə göndərdiyi

²⁵ **BOA.**, HR.SYS, no. 2303/11, v. 8; ARDA, f. 970, siy. 1, iş 68, v. 6.

²⁶ **BOA.**, HR.SYS, no. 2303/11, v. 8a.

²⁷ **Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920)**. Внешняя политика. (Документы и материалы). Издательство “Азербайджан”, Баку, 1998, с. 169.

²⁸ Алимардан Топчибашев. Дипломатические беседы в Стамбуле, с. 40-43.

²⁹ **BOA.**, HR.SYS, no. 2397/6, v. 23.

cavab teleqramına Mudros müqaviləsinin Azərbaycanla bağlı olan 11 və 15-ci maddələri də əlavə olundu.³⁰

Ə.Topçubaşov oktyabrın 31-də İstanbuldan F.X.Xoyskiyə göndərdiyi məktubunda məsləhət görürdü ki, təcili surətdə Rəştdə və Ənzəlidə olan ingilislərlə danışığa girməyə tələsmək lazımdır. Buna görə də 1918-ci ilin noyabr ayının əvvəllərində təcili olaraq N.Yusifbəyli, Ə.Ağaoğlu və M.Rəfiyevdən ibarət Azərbaycan nümayəndələri İngiltərənin Şimali İran ordusunun komandanı general V.Tomsonla danışıqlar aparmaq üçün Ənzəliyə yola düşdülər. Ənzəli danışıqlarında general V.Tomson ilk əvvəl ümumiyyətlə, Azərbaycan adlı dövlətin mövcudluğunu inkar edirdi. Lakin uzun mübahisələrdən sonra ingilis generalı bildirdi ki: “Bizə məlum olduğuna görə, Azərbaycan xalqının ümumi fikrindən meydana gəlmiş bir respublika mövcud deyildir, yalnız türk komandanlığının intriqası ilə təşəkkül tapmış bir hökumət vardır. Madam ki, siz bunun əksini iddia edirsiniz, o halda hər şeyi yerində yoxlayıb buna münasib də qərar verərik”.³¹ Danışıqların sonunda general V.Tomson bəyan etdi ki, noyabr ayının 17-si səhər saat 10-a qədər Bakı istər Azərbaycan və istərsə də türk ordusundan təmizlənməlidir, Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarəti altına keçəcəkdir, ölkənin qalan hissəsi Azərbaycan hökumətinin və onun ordusunun nəzarəti altında olacaqdır. Azərbaycan rəsmi şəkildə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri onun hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, bütün idarə və təşkilatlar bəzi dəyişikliklərlə fəaliyyət göstərəcəklər və o (V. Tomson – V. Q.), Bakının general-qubernatoru olacaqdır. İngilislər şəhər polisində rəhbərlik edəcəklər, şəhər Duması yenidən azad şəkildə fəaliyyətə başlayacaq, Azərbaycan Paris sülh konfransında milli müqəddəratını təyinetmə prinsipi əsasında iştirak edəcəkdir, L.Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaqlar və nəhayət, silahlı ermənilər şəhərə buraxılmayacaqlar.³²

Azərbaycanda olan Osmanlı hərbi qüvvələrinə bir həftədən gec olmayaraq Bakıdan və bir aydan gec olmayaraq bütün Azərbaycandan çıxmaq barədə ultimatum verdilər. M.Ə.Rəsulzadənin ifadəsi ilə desək, “Almaniyanın, Türkiyənin təslim olduğu bir qüvvəyə qarşı Azərbaycanın hərbi

³⁰ BOA., HR.SYS, no. 2397/6, v. 21-22; ARDA, f. 970, s. 1, iş 5, v. 15.

³¹ Cəmil Həsəni, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*.

“Garisma” MMC, Bakı, 2009, s. 191-192.

³² Cəmil Həsəni, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti*, s. 192.

açması təbii ki, ağıla belə gəlməzdi, məsələ yalnız diplomatik vasitələrlə həll edilməli idi”.³³ Buna görə də Azərbaycan hökuməti V.Tomsonun bəyanatına uyğun olaraq türk ordusu ilə yanaşı, Azərbaycan ordusunun bölmələrini də Hərbi Nazirliklə birgə Bakıdan çıxarıb Gəncəyə köçürülməsinə qərar verdi.

Azərbaycan xalqı və hökuməti vaxtilə türk ordusunu böyük sevinclə qarşıladığı kimi, Osmanlı imperiyasının dünya müharibəsində məğlub dövlətlər sırasında olmasından da çəkinməyərək türk qoşunlarını dərin hörmət və ehtiramla da yola saldı. Noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti 400 nəfər tanınmış ziyalı, hərbi və siyasətçinin iştirakı ilə Nuru paşanın şərəfinə ziyafət verdi. Tədbirdə çıxış edən baş nazir F.X.Xoyski bildirdi ki: “Azərbaycanın döyüş meydanlarında bizim türk qardaşlarımızın qanı bizim qanımızla bir-birinə qarışdı. Mənşə etibarilə biz bir-birimizlə qohumuq. İndi Azərbaycan torpaqlarında bir-birinə qarışan qanımız bu qohumluğu daha da möhkəmləndirdi. Azərbaycanın azadlığı uğrunda tökülmüş qanlar Osmanlı və Azərbaycan türkləri arasında dostluğun və qırılmaz əlaqələrin möhkəm təminatıdır”.³⁴ Daha sonra çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu və digər natiqlər də türk ordusunun Azərbaycan xalqının erməni-bolşevik alyansının əlindən xilas edilməsində və Bakının azad edilməsində göstərdiyi misilsiz xidmətləri yüksək qiymətləndirib, bütün bu xidmətlərə görə Azərbaycan xalqı və hökuməti adından Nuru paşaya və Qafqaz İslam Ordusunun bütün əsgər və zabitlərinə təşəkkür etdilər. Nuru paşa da öz çıxışında qardaş Azərbaycan türklərinin mənafeyinin hər bir türk üçün müqəddəs olduğunu, rəhbərlik etdiyi ordunun Azərbaycan üçün nə edibsə, bundan sonra da onları etməyə və Azərbaycanın azadlığı uğrunda yeni qurbanlar lazım olarsa, ona da hazır olduğunu bildirdi.³⁵

Nuru paşa qarşılıqlı razılığa uyğun olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin hərbi qulluğuna keçib burada qalmağa çalışdı. O, Osmanlı ordusundan istefa verdiyini və Azərbaycanın tabeliyinə keçdiyini bəyan etdi və Azərbaycandakı Osmanlı silahlı qüvvələrinin komandanlığını İslam Ordusunun ən yüksək rütbəli zabiti olan Mürsəl paşaya təhvil verdi.³⁶ Lakin Antanta təmsilçiləri buna imkan vermədilər. V.Tomsonun ultimatumu qəti idi.³⁷ Antanta rəsmiləri

³³ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm, Bakı, 1990, s. 45.

³⁴ “Банкет в честь Нури паши”, Газ. “*Азербайджан*”, 12 ноября 1918, № 33, с. 3.

³⁵ “Банкет в честь Нури паши”, Газ. “*Азербайджан*”, 12 ноября 1918, № 33, с. 3.

³⁶ *ATASE*, BDH, K. 3823, D. 22, F. 6-27.

³⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, s. 44.

Osmanlı əsgər və zabidlərinin bir qisminin Azərbaycan ordusuna qatılaraq Azərbaycanda qalmalarına da etiraz edir və onların tam təxliyə olunmalarını tələb edirdilər. 1918-ci il noyabrın 17-də Fransa İkinci donanmasının komandanı vitse-admiral Amme də Berndəki Osmanlı səfiri Fuad Səlim bəyə Fransa hökumətinin notasını təqdim edərək, Osmanlı hökumətinin Mudros barışıqına zidd hərəkət edib Cənubi Qafqazdakı iki diviziyasının əsgərlərini Azərbaycan qüvvələrinə qatdığını bildirdi və tələb etdi ki, bu qüvvələr dərhal geri çəkilməli və barışıq şərtləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməlidir.³⁸ Barışıq şərtlərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı müttəfiqlərin iradəsinin əksinə hansısa addım atmamağa çalışan Osmanlı hökuməti noyabrın 30-da Qafqazdakı bütün qüvvələrinin tam şəkildə təxliyə edilməsi haqqında daha bir əmr verdi və bununla bağlı hökumət orqanlarına lazımı təlimatlar göndərdi.³⁹

Nuru paşa “Qafqaz İslam Ordusu haqqında raport”unda qeyd edirdi ki, “Osmanlı Hərbi Nazirliyi 1918-ci il 27 oktyabr tarixli əmrində Azərbaycan ordusu tabeliyindəki zabidlərin müəyyən müddət Azərbaycanda qalmalarına və vəzifələrinin Türkiyədə də qorunacağına dair məlumat vermişdi. Buna əsasən, Azərbaycan ordusunda qalanlar seçilmişdi. Daha sonra Hərbi Nazirlik bu qərarı ləğv etmiş, Şimali və Cənubi Qafqazda olan zabidlərin iki ay ərzində 9-cu orduya qatılmalarını tələb etmişdi”.⁴⁰

1918-ci il noyabrın sonları – dekabrın əvvəllərində Qafqaz İslam Ordusunun əsgər və zabidləri Gəncəyə toplandı. Bakıda olduğu kimi, Gəncədə də Nuru paşanın şərəfinə ziyafət təşkil edildi və Mudros barışıqının tələblərinə uyğun olaraq türk ordusu silah-sursat yüklənmiş eşalonlarla Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmaya başladı.

OSMANLI QATARLARININ QARƏT EDİLMƏSİ VƏ TƏXLIYƏ PROSESİNƏ YARADILAN MANEƏLƏR

Qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı hökuməti türk qoşunlarının Qafqazdan təxliyə edilməsi ilə bağlı qərarı hələ 1918-ci il oktyabrın 21-də vermişdi və Mudros barışıqının imzalanmasından əvvəl artıq təxliyə prosesinə başlanılmışdı. Osmanlı hökuməti 1918-ci il dekabrın ortalarına qədər təxliyə işini başa çatdırmağı düşünürdü. Lakin bu zaman Cənubi Qafqaz dəmir yollarının Gürcüstan və Ermənistandan keçən hissələrində müvafiq olaraq

³⁸ BOA., BEO, no. 4544/340760, v. 2.

³⁹ BOA., MV, no. 213/37; BOA., BEO, no. 4544/340760, v. 1.

⁴⁰ ATASE, BDH, K. 3823, D. 22, F. 6-27.

gürcü və ermənilərin təxliyə prosesinə yaratdığı müxtəlif maneə və problemlər bu işi bir qədər yubandırdı. Osmanlı hökumətinin təxliyə ilə bağlı qərarına görə, təxliyə işi Cənubi Qafqaz dəmir yolları ilə sürətli şəkildə həyata keçirilməli idi. Bu məqsədlə Osmanlı hökuməti oktyabrın 21-də Gürcüstan və Ermənistandakı siyasi nümayəndələrinə də lazımi təlimatlar göndərdi ki, onlar Tiflis və İrəvan hökumətləri ilə müvafiq danışıqlar aparıb həmin ölkələrin dəmir yollarından ordunun daşınması üçün istifadəni təmin etsinlər.⁴¹ Osmanlı siyasi nümayəndələrinin Tiflis və İrəvan hökumətləri ilə apardığı danışıqlarda təxliyə işi üçün Cənubi Qafqaz dəmir yollarından istifadə ilə bağlı razılıq əldə edilsə də, gürcü və ermənilər müxtəlif vasitələrlə bu prosesə maneələr yaratmağa başladılar. Azərbaycandan Batuma gedən və içərisində Osmanlı yükləri olan qatarlar Gürcüstanda saxlanılaraq 200-dən artıq vaqonun bir qismi qarət edildi, digər qisminin isə hərəkətinə imkan verilmədi. İçərisində mazut olan vaqonların qarət edilməsi və ya hərəkətinə imkan verilməməsi Osmanlı təxliyə yüklərini daşıyan qatarları yanacaqsız qoyduğundan onların hərəkəti dayanmışdı. Maraqlıdır ki, ilk əvvəl bu qatarların qarət edilməsi və onların hərəkətinin dayandırılması işində Gürcüstandakı alman hərbi missiyası da yaxından iştirak edirdi.

Qafqaz cəbhəsindəki 9-cu ordu komandanı Yaqub Şövqi paşa Osmanlı Hərbi Nazirliyinə göndərdiyi 1918-ci il 24 oktyabr tarixli teleqramında bildirirdi ki, “Batumdan hərəkət edən əşya, silah-sursat və mazutla yüklənmiş beş hərbi qatarımız hələ ki Gümrüyə gəlib çatmayıb. Əldə etdiyimiz məlumatlara görə, Gürcüstandakı alman zabıtləri ilə gürcülər bu qatarları saxlamışlar”.⁴² Daha sonra teleqramda Araz vadisindəki ərzaq, silah-sursat və bir çox yüklərin geriyə nəql edilməsi işinin mazuta bağlı olduğu və içərisində mazut olan vaqonlar vaxtında ünvana çatmazlarsa, üç-dörd günə mazut çatışmazlığından Osmanlı dəmir yollarında hərəkətin dayanacağı diqqətə çatdırılır və qeyd edilirdi ki, adı çəkilən qatarların tezliklə Gümrüyə hərəkət etməsini təmin etmək üçün Tiflisdəki Osmanlı hərbi nümayəndəsinə müvafiq əmr verilmişdir.⁴³ Şövqi paşanın bu teleqramı oktyabrın 28-də sədrəzəm tərəfindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərildi və tapşırıq verildi ki, Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərin xaricində Osmanlı işğalı altında olan ərazilərin təxliyəsinə qarşı Gürcüstan hökumətinin

⁴¹ BOA., BEO, no. 4539/340383, v. 1-2.

⁴² BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 152.

⁴³ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 152.

hərəkətlərinə etiraz edilsin və təxliyənin sürətlə həyata keçirilməsi üçün türk qatarlarının hərəkətinə maneələrin yaradılmaması məqsədi ilə lazımi təşəbbüslər göstərsin.⁴⁴

Lakin bu problemi tez bir zamanda həll etmək mümkün olmadı. Şövqi paşa oktyabrın 31-də Qarsdan Osmanlı Hərbi Nazirliyinə göndərdiyi növbəti teleqramında da bu məsələ üzərində dayanaraq, istər Batumdan, istərsə də Bakıdan hərəkət edən bütün türk qatarlarının Gürcüstanda saxlanıldığını vurğulayır və mazut dolu vaqonlar buraxılmazsa əgər, bütün təxliyə işinin dayanacağını bildirirdi.⁴⁵ O, qeyd edirdi ki, “Tiflisin cənubundakı Naftalok (Naftuluq – V.Q.) stansiyasında Gəncə və Batum istiqamətlərindən gəlmiş və mazut, silah-sursat, əşya yüklü 200-dən artıq vaqonumuz almanlar tərəfindən saxlanılaraq, səbəbi bəyan edilməmişdir. Mazut vaqonlarımızın bir qismi almanlar tərəfindən başqa yerlərə aparılmış, bir qismi də gürcülər tərəfindən qarət edilmişdir. Bu vaqonları daşıyan qatarların maşinist heyəti belə həbs edilmiş, onlar səfalət və aclıqdan həddən ziyadə pərişan bir haldadırlar”.⁴⁶ Teleqramın sonunda Gürcüstanda türk qatarlarına qarşı edilən bu hərəkətlərin nə düşmənçiliyə və nə də dostluğa sığmadığı vurğulanır, bu problemi aradan qaldırmaq üçün Tiflisdəki Osmanlı nümayəndəsi Əbdülkərim paşaya edilən çoxsaylı müraciətlərin səmərəsiz qaldığı və bir həftə ərazində mazut tədarük edilməzsə əgər, Qafqaz və İrandan təxliyə edilən yüklərin daşınmasının imkansız olacağı qeyd edilir və almanlarla gürcülərin siyasi məqsədləri nədirsə, ona uyğun bir tədbir görüb vəziyyəti nizama salmaq xahiş edilirdi.⁴⁷

Şövqi paşa Qarsdan İstanbul hökumətinə göndərdiyi 1918-ci il 2 noyabr tarixli teleqramında da Gürcüstanda saxlanılan Türkiyəyə məxsus silah-sursat və mazut dolu vaqonların almanlar tərəfindən qarət edildiyini bildirir və Tiflisdəki Osmanlı nümayəndəsinin bütün bu baş verənlərə biganə qaldığını vurğulayırdı. Daha sonra teleqramda deyilirdi: “Bu qatarlarda bir çox silah-sursat, əşya və 19 vaqon mazutumuz vardı. Öz ərazisi daxilindən keçən qatarlarımızın mühafizəsini üzərinə götürmüş gürcü hökuməti nəzdində ciddi təşəbbüslərin icra edilməsi və qarət edilmiş silah-sursat və əşyamızın geri qaytarılması və bunun səbəblərinin öyrənilməsini xahiş edirəm”.⁴⁸ Şövqi

⁴⁴ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 152.

⁴⁵ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 153-154.

⁴⁶ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 153.

⁴⁷ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 153.

⁴⁸ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 155.

paşanın bu teleqramlarında qaldırılan məsələlər haqqında baş qərargah rəisi Ferik İsmail Cavad paşa noyabrın 5-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə ətraflı məlumat verdi və problemi həll etmək üçün lazımi diplomatik təşəbbüslərin göstərilməsini xahiş etdi.⁴⁹ Elə həmin gün Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyindən Tiflisə, Əbdülkərim paşaya göndərilən teleqramda “Gürcüstandan keçən Osmanlı qatarlarının hərəkətinə mane olunmaması ilə bağlı gürcü hökuməti nəzdində lazımi təşəbbüs göstərilməsi və nəticəsinin bildirilməsi” təlimatı verildi.⁵⁰

Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyindən Tiflis və İrəvandakı Osmanlı siyasi nümayəndələrinə göndərilən 1918-ci il 6 noyabr tarixli teleqramda da təxliyə prosesi zamanı türk ordusunun Gürcüstan və Ermənistan dəmir yollarından istifadəsinin təmin edilməsi tapşırılırdı.⁵¹ Əbdülkərim paşaya göndərilən 1918-ci il 9 noyabr tarixli teleqramda isə, Osmanlı qatarlarının Gürcüstanda saxlanılması və qarət edilməsi ilə bağlı Şövqi paşanın verdiyi məlumatlar diqqətə çatdırılır, Gürcüstan hökumətinin öz ərazisindən keçən türk qatarlarının mühafizəsini üzünə götürdüyü halda adı çəkilən qatarların saxlanılaraq qarət edilməsinin heç bir hüquqa sığmadığı vurğulanır və qarət edilən silah-sursat və əşyaların geri qaytarılması üçün Tiflis hökuməti nəzdində lazımi təşəbbüslərin göstərilməsi təlimatı verilirdi.⁵²

Bu zaman Osmanlı hökumətini narahat edən məsələlərdən biri də Brest-Litovsk hüdudu xaricində türk qoşunlarından təxliyə ediləcək ərazilərdə yaşayan türk-müsəlman əhalisinin taleyi məsələsi idi. Çünki türk qoşunları bu ərazilərə girənə qədər bu bölgələrdə ermənilər tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım cinayətləri geniş miqyas almışdı və məhz türk qoşunlarının gəlişindən sonra bu yerlərdə erməni silahlı dəstələri zərərsizləşdirilmiş və ictimai asayiş bərpa edilmişdi. Osmanlı hökumətini narahat edən o idi ki, türk qoşunları bu əraziləri boşaltdıqdan sonra ermənilər yenə də türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım əməllərini davam etdirəcəklər. Buna imkan verməmək üçün Osmanlı hökuməti 1918-ci il noyabrın 6-da Tiflis və İrəvandakı siyasi nümayəndələrinə təlimat verdi ki, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri qarşısında aşağıdakı təşəbbüslə çıxış etsinlər: “Cənubi Qafqazda Osmanlı qoşunlarının işğalı altında olan ərazilərin

⁴⁹ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 156.

⁵⁰ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 147.

⁵¹ BOA., HR.SYS, no. 2293/8, v. 53.

⁵² BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 162.

təxliyə edilməsi ilə bağlı ordu komandanlıqlarına təlimat verilmişdir. Təxliyənin sürətli şəkildə həyata keçirilməsi üçün maneələr mövcud olduğundan: 1. Tiflisdə Osmanlı, gürcü və erməni nümayəndələrindən ibarət bir heyət təşkil edilsin və təxliyə prosesinə bu heyət nəzarət etsin; 2. İstər təxliyə zamanı və istərsə də təxliyədən sonra təxliyə ediləcək ərazilərin hansı hökumətə məxsus olduğu anlaşılan qədər bu bölgələrdə inzibati asayişin qorunması üçün Osmanlı, gürcü və erməni silahlı qüvvələrindən eyni nisbətdə qarışıq asayiş dəstələri təşkil edilsin və bu dəstələr hər üç hökumətin nümayəndələr heyətinin idarəsinə verilsin”.⁵³

Lakin nə Gürcüstan və nə də Ermənistan Osmanlı hökumətinin bu təşəbbüsünə müsbət yanaşmadı. Çünki Osmanlı qoşunlarının tərk edəcəyi bölgələrin bir qisminə həm gürcülər, həm də ermənilər ərazi iddiaları irəli sürürdülər və onların hər biri çalışırdı ki, türklər bu əraziləri boşaldan kimi o bölgələri öz silahlı nəzarəti altına alsınlar. Buna görə də Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri Türkiyənin təşəbbüsünü cavabsız qoyub, bir tərəfdən öz dəmir yollarından keçən türk qatarlarının qarət edilməsi işini davam etdirdilər, digər tərəfdən də türk qoşunlarının boşaltdığı ərazilərə yiyələnmək üçün o bölgələrə qoşun yeritdilər.

Artıq Batum müqavilələrinin heç bir hökmünün qalmayacağını anlayan Osmanlı hökuməti eyni zamanda diplomatik manevr etməyə çalışır və noyabrın 9-da İrəvandakı Osmanlı siyasi nümayəndəsi Məmmədli paşa vasitəsilə Ermənistan hökumətinə çatdırırdı ki, “Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlər xaricində türk qoşunlarının işğalı altında olan ərazilərin boşaldılmasına Rusiya hökuməti ilə aparılan müzakirələr nəticəsində qərar verilmiş, lakin hələlik bu ərazilər o bölgələrdə təşəkkül edən hökumətlərin nəzarəti və idarəsi altında olduğundan bu məsələ Rusiya ilə adı çəkilən hökumətlər arasında həll ediləcəkdir”.⁵⁴ Bu, Osmanlı hökumətinin Rusiya ilə münasibətlərini düzəltməyə və mümkün olduğu təqdirdə Brest-Litovsk hüddunu qorumağa yönələn bir cəhdi idi.

Bununla belə, Osmanlı hökuməti ermənilərə bir sıra güzəştlərə gedərək, türk qoşunlarının boşaltdığı bəzi əraziləri onlara təslim etdi, erməni əsirlərini sərbəst buraxdı, erməni mühacirlərinin öz yerlərinə qayıtmalarına qeyd-şərtsiz icazə verdi, aclıq çəkən erməni əhəlisinə yardım məqsədi ilə 200-300 ton

⁵³ BOA., HR.SYS, no. 2293/8, v. 53.

⁵⁴ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 159.

ərzaq göndərilməsinə göstəriş verdi və eyni zamanda Azərbaycan ordusunun Qarabağa doğru hərəkətinin qarşısını almaq üçün təşəbbüs göstərdi.⁵⁵ Lakin bütün bunların qarşılığında Ermənistan hökuməti türk qoşunlarının təxliyə işinə yenə də maneələr yaratdı, öz dəmir yollarından keçən Osmanlı qatarlarını qarət etdi, bu vaxta qədər açıq müdafiə etmədiyi Andraniki müdafiə etməyə başladı və türk qoşunlarının boşaltdıqları ərazilərdə yaşayan türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım və etnik təmizləmə əməllərini genişləndirdi.

NƏTİCƏ

Qafqazdakı türk qoşunlarının təxliyə edilməsi işinin 1918-ci il dekabrın ortalarına qədər başa çatdırılması planlaşdırılsa da, gürcü və ermənilərin yaratdığı süni maneələr səbəbindən bu proses yubandı və onu nəzərdə tutulan vaxtda başa çatdırmaq mümkün olmadı. Həmçinin, Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri türk ordusunun təxliyə prosesinə yaratdıqları maneələr və həyata keçirdikləri qarətlər nəticəsində Türkiyəyə külli miqdarda ziyan vurdular.

Gəncədə toplanan türk qoşunları buradan qatarla Batuma hərəkət edirdilər. 1918-ci il dekabrın 24-nə olan məlumata görə, artıq bu vaxta qədər türk qoşunlarını və onların yüklərini daşıyan 67 qatar Gəncədən Batuma gəlmişdi. Gəncədə qalan 5-ci diviziyanın və 36-cı diviziyanın bəzi bölmələrinin Batuma nəqli üçün dekabrın 24-də Gəncəyə qatar göndərilmişdi. Dekabrın 30-da Azərbaycandan təxliyə edilən türk qoşunlarını daşıyan daha 10 qatar Batuma gəldi. Şövqi paşa 1919-cu il yanvarın 5-də Osmanlı Hərbi Nazirliyinə göndərdiyi teleqramında Osmanlı qoşunlarının Bakıda yüzlərlə vaqon və bir çox digər yükləri buraxmaq məcburiyyətində qaldığını yazırdı. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Azərbaycandakı Osmanlı qoşunlarının son eşalonları 1919-cu il yanvarın 26-da Batuma gəlib çata bilmişdi.⁵⁶ Bununla da, Azərbaycan xalqının xilasında və Bakının azad edilməsində müstəsna rol oynamış Osmanlı qoşunlarının son bölmələri də Türkiyəyə qayıtmış oldu.

Dünya müharibəsindəki məğlubiyyət Osmanlı imperiyasının Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazla bağlı planlarını da iflasa uğrattı. Bu məğlubiyyət, Azərbaycan üçün də böyük çətinliklər və problemlər yaratdı. Osmanlı

⁵⁵ BOA., HR.SYS, no. 2372/2, v. 167.

⁵⁶ Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010, s. 285-286.

ordusunun Qafqazdan təxliyə edilməsindən sonra ermənilər türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım cinayətlərini genişləndirdilər. Azərbaycan da Antanta qoşunlarının nəzarəti altına düşdü. Bununla belə, Osmanlı ordusunun Qafqaz hərəkətinin əsas missiyası kimi Bakı şəhərinin azad edilməsi ilə qazanılan qələbənin nəticələrini Azərbaycandan heç kim ala bilmədi. Həmçinin, İstiqlal hərbinə başlayan türk xalqının dirəniş əzmi Antantanın Mudros barışıqı xaricində Türkiyəyə hansısa bir müqavilə qəbul etdirməsinə imkan vermədi. Türkiyə həm də onunla tarixə düşdü ki, Birinci dünya müharibəsinin yekunu kimi imzalanmış Paris sülh konfransının qərarlarını və hüquqi aktlarını qəbul etmədi və yerinə yetirmədi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond (f.) 970, siyahı (siy.) 1, iş 5.

ARDA, f. 970, siy. 1, iş 68.

Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE), BDH, K. 3823, D. 22, F. 3.

ATASE, BDH, K. 3823, D. 22, F. 6, 6-32.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (eski Başbakanlık Osmanlı Arşivi - BOA), BEO, no. 4539/340383.

BOA, BEO, no. 4544/340760.

BOA, HR.SYS, no. 2293/8.

BOA, HR.SYS, no. 2303/11.

BOA, HR.SYS, no. 2303/12.

BOA, HR.SYS, no. 2372/2.

BOA, HR.SYS, no. 2397/6.

BOA, HR.SYS, no. 2460/26.

BOA, HR.SYS, no. 2460/28.

BOA, HR.SYS, no. 2460/57.

BOA, MV, no. 213/37.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Издательство “Азербайджан”, Баку, 1998.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. C. I. “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 1998.

“Азербайджанский парламент (7 декабря 1918 года). Речь председателя Совета Министров Ф.Х.Хойского”, Газ. **Азербайджан**, 10 декабря 1918, № 56, с. 2.

“Банкет в честь Нури паши”, Газ. **Азербайджан**, 12 ноября 1918, № 33, с. 3.

Başak, Tolga, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim – 30 Kasım 1918)**, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Türk İstiklal Harbi I. Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1962.

“Ermeni Murahhaslarının Ziyareti”, **Yeni Gün**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 44, s. 2.

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaretleri”, **Atı**, 20 Teşrinievvel 1334, no. 283, s. 3.

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaretleri”, **Sabah**, 20 Teşrinievvel 1334, no 10388, s. 2.

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaretleri”, **Tanin**, 20 Teşrinievvel 1334, no. 3539, s. 4.

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaret ve Tebrikatı”, **Atı**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 281, s. 3.

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaret ve Tebrikatı”, **Vakit**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 354, s. 2.

“Ermeni Heyet-i Murahhasası'nın Ziyaret ve Tebrikatı”, **Zaman**, 18 Teşrinievvel 1334, no. 192, s. 2.

Həsənli, Cəmil, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)**, “Garisma” MMC, Bakı, 2009.

Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, Elm, Bakı, 1990.

Sarı, Mustafa, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.

Топчибашев, Алимардан, **Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики)**, 1918-1919 гг. “Эргюн”, Баку, 1994.